

Bu çalışmada sadece bitkilerle ilgili yalancı eşdeğerlik gösteren sözcükler tespit edilmiştir ve çalışma kapsamı iki sözlük ile (TDK Türkçe Sözcük ve Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü) sınırlı tutulmuştur.

Aynı dilden doğduğu varsayılan yazı dillerindeki bu tür sözcüklerin ortaya çıkarılması Türk yazı dilini gelişimi, edebî kabiliyetinin öne çıkması ve Türk sözcükçülüğünün gelişiminde yararlı olacaktır. Yalancı eşdeğerliklerle ilgili bilimsel çalışmalar Türkçenin söz varlığının kaynakları üzerine fikir yürütmemize imkân sağlayacaktır. Bunun için yalancı eşdeğerliklerle ilgili çalışmalara ağırlık verilmelidir.

Türk dünyasının birliği ve dirliği sağlaması için ilk önce Türk topluluklarının her türlü alanda iletişimi artırması gerekmektedir. İletişimde en önemli noktalardan biri ise, insanların birbirini doğru anlayabilmesidir. Yanlış anlamaya sebep olan yalancı eşdeğerlikler eserlerin aktarılması ve Türkiye Türkçesinin veya Türk lehçelerinin öğretimi/öğrenimi konusunda büyük sıkıntı yaratmaktadır. Yalancı eşdeğerlikler üzerinde yapılacak çalışmalar dilimizin, tarihimizin ve kültürümüzün aydınlatılmasına hizmet edecektir. Bu çalışmada elde edilen sonuçların ileride bu konuda yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kisaltmalar

TDK/TS: Türk Dil Kurumu/Türkçe Sözlük

KZ-TR S: Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü

KAYNAKLAR

[1] RESULOV, Asker (1995) “Akraba Diller ve Yalancı Eşdeğerler Sorunu”, Türk Dili içinde, Sayı: 524, s.916-924.

[2] CRYSTAL, David (2010) Cambridge Dil Ansiklopedisi, 2. Baskı, Çevirenler: Kurul, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

[3] ÖZKAN, Fatma (1999), “Bugünkü Türk Lehçelerindeki İletişimi Zorlaştıran Kelimeler”, 3.Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara, s.883-889.

[4] UĞURLU, Mustafa (2004), “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği”, Bilig 29, Ankara.

[5] AKBABA, Dilek Ergönenç (2007), “Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler”, Bilig içinde, Yaz 2007, sayı: 42: 151-176.

[6] GÜNAY, V. Doğan (2007), Sözcükbilime Giriş, İstanbul: Multilingual Yayınları.

[7] UĞURLU, Mustafa (2000), “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve ‘Abay Yolu’ Romanı”, Bilig 15, Ankara.

[8] BAYNİYAZOV Ayabek, BAYNİYAZOVA Canar (2007), Qazakşa - Türikşe Sözdik, Almatı.

[9] KENAN, Koç, BAYNİYAZOV Ayabek, BAŞKAPAN Vehbi (2003), Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Ankara, Akçağ Yayınları.

[10] Türkçe Sözlük (2011), Türk Dil Kurumu Yayınları.

МРНТИ 16.21.37

Ж.Т.Жұмабаева¹, А.Аманбаева²

^{1,2}А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкерлері, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

СЕГМЕНТТІ ФОНЕТИКА: ДАУЫСТЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация: Қазіргі таңда ауызша сөзді жан-жақты қарастыру тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Әсіресе синтагматикалық жүйеде дауысты дыбыстардың өзгерісін яғни езулік дауыстылардың еріндікке айналуы, сондай-ақ қатаң дауыссыздардың ұяндануы сияқты процестерді тілдік деректер арқылы қарастыру аса қажет болып отыр. Фонеманың варианты мен вариациясын қарастырған зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, дауыстылардың әлді және әлсіз позициясы қарастырылды.

Мақалада дауысты дыбыстардың қызметі және олардың әлді, әлсіз позициясы тілдік деректер арқылы сипатталды, сондай-ақ мәтін арқылы талдау жасалды.

Тірек сөздер: фонология, фонетика, фонема, дауысты дыбыс.

Ж.Т.Жумабаева¹, А.Аманбаева²

^{1,2}старший научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
канд.филол.н., Алматы, Казахстан

СЕГМЕНТНАЯ ФОНЕТИКА: ФУНКЦИЯ ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ

Аннотация. В настоящее время всестороннее изучение устной речи является одной из актуальных проблем в языкознании. Особенно необходимо рассматривать изменения гласных в синтагматической системе с помощью речевых данных, такие процессы, как превращение нелабиализованных гласных в лабиализованных, а также озвончение глухих согласных. Опираясь на труды исследователей, рассматривающих вариант и вариацию фонемы, была рассмотрена слабая и не слабая позиция гласных.

В статье рассматриваются функция гласных звуков в синтагматике. Анализируются текст, в которых присутствуют гласные звуки казахского языка. Определяются фонетика-фонологические характеристики гласных звуков.

Ключевые слова: фонология, фонетика, фонема, гласные звуки.

Zh.T.Zhumabayeva¹, A. Amanbaeva²

^{1,2} Senior Researcher, A. Baytursynov Institute of Linguistics, Candidate of
Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan

METHODS OF TRANSMISSION OF BORROWED WORDS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. Currently, the comprehensive study of oral speech is one of the topical problems in linguistics. It is especially necessary to consider changes in vowels in the syntagmatic system with the help of speech data, such processes as the transformation of

non-labialized vowels into labialized ones, as well as the voicing of voiceless consonants. Based on the works of researchers considering the variant and variation of the phoneme, the weak and not weak position of the vowels was considered.

The article discusses the function of vowel sounds in syntagmatics. The text in which there are vowels of the Kazakh language is analyzed. The phonetics are the phonological characteristics of vowel sounds.

Keywords: phonology, phonetics, phoneme, vowels.

Жалпы тілдің ауызша және жазба түрі болатыны белгілі. Тілдің ауызша және жазба нормасын өзара ажыратып, олардың қызметін анықтап берген Р.Сыздық, Н.Уәлидің зерттеулерінде: «Әдеби тілдің ауызша нормасы қазақ тілінің дыбыстық жүйесін таяныш етеді. Алайда халық тілінің дыбыс жүйесіндегі әр алуан варианттардың едәуір бөлігі тіл жұмсау тәжірибесінде халық тілінің сөз үлгілерінен таңдалып, сұрыпталды. Нормалардың қалыптасуында байырғы кездегі ақын, жыраулар, билер тәрізді ауызша сөз майталмандарының шаршытоп алдындағы сөзі, кейінгі кезеңдерде сахна, радио, телевизия хабарларының рөлі айрықша болды. Солар арқылы қалыптасқан үлгілер әдеби тілдің ауызша нормасы деп танылды [1] деп келеді. Шындығында сахнада, теледидарда жүрген өнер адамдарының сөзді дыбыстау мәнері үлгі болуы керек. Осымен байланысты Р.Сыздық өзінің еңбегінде, әдеби тілдің ауызша нормасынан уәжсіз, мақсатсыз ауытқулардың салдарынан айтылған сөздің мағынасы тыңдаушы үшін бұлыңғыр тартып, тілдік қарым-қатынасқа қаяу түсіреді, бұл – бір. Екіншіден, дыбысталған сөздің өзіндік үйлесімі, үндестігі, ырғағы, әуені, әуезі болуға тиіс. Бұлар, бір жағынан, айтылған ойға, мағынаға қатысты болса, екінші жағынан естір құлаққа жағымды естіледі, естіген құлақтың айызы қанатындай болады. Сондықтан сөз аралығындағы дыбыстарды ықпалдастырып, сындырып айтудың, «қатқылдау» дыбыстарды «жұмсартып» айтудың эстетикалық мәні бар [2] – дейді. Айталық, қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың қызметі өте күшті болып келеді. Дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың ырқында, жетегінде болатыны белгілі. Оны Ж.Аралбаев өзінің еңбегінде жақсы көрсетеді. Ғалымның анықтауынша, «жаз, жез, жон, жөн» сөздерінің басындағы «ж» дыбыстарының сөз мағынасын айқындау жағы бар ма? Жоқ. Сөз басындағы «ж» дыбыстарының акустика-артикуляциялық өзгешелігі болғанымен, лингвистикалық-мағыналық өзгешелігі жоқ. Ал одан кейінгі «а», «е», «о», «ө» дыбыстарының сөз мағынасын айқындайтын қасиеті бар ма дегенде, сөзсіз бар дей аламыз. Бұлар акустика-артикуляциялық жағынан біркелкі болмаған өзге дыбыстар еді. Демек, «ж» дыбыстарында болған ерекшеліктердің фонематикалық кезеңі жоқ та, ал «а», «е», «о», «ө» дыбыстарының фонологиялық кезеңі бар. Бұл дыбыстар арқылы сөз мағынасы өзгеріп тұр. Олай болса, қазақ тіліндегі «а», «е», «о», «ө» дыбыстары сөздің мағынасын айқындайтын дыбыс типтері болып есептеледі [3]. Осымен байланысты З.М.Базарбаеваның пікірінше, сөз ағымындағы айтылатын және қабылданатын дыбыс мағына ажыратушы қызметімен қатар фонологиялық мәні жоқ қасиеттерімен ерекшеленеді. Әр дыбысты фонема деңгейінде қарастыруға болмайды. Себебі, әрбір дыбыс бір функционалды ерекшеліктерімен сипатталып, сол фонеманың көрінісі болып табылады. Фонемалар сөз ағымындағы дыбыстарда көрінетіні белгілі, бірақ сол дыбыстардың өзі фонема бола алмайды, себебі фонема тек мағына ажыратушы қасиеттерімен ерекшеленеді [4]. Фонеманың сөздің мағынасын ажырататын қызметін оның тұлғасынан және мазмұнынан көруге

болады. Осымен байланысты З.Базарбаеваның анықтауынша, сөз ағымында әртүрлі дыбыстар айтылады, олардың айтылу түрі көп, шегі жоқ, бірақ олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды, оны біз фонема дейміз. Нақты айтқанда, тілдің ең шағын функционалды бірлігі, сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажырататын және оның құрамында болатын дыбыс типі [4]. Фонема сөздің мағынасын ажыратумен қатар әртүрлі реңкте және әртүрлі позицияда көрініс табады. Басқаша айтқанда, қазақ тіліндегі дауысты тоғыз фонема сөйлеу барысында әртүрлі реңкте көрініс табуы мүмкін. Сөз мағынасын ажыратушы бірлі болып табылатын фонеманың дыбыс қоры болады. Оның дыбыс қоры синтагматикада көрініс табатыны белгілі. Себебі жазылған мәтінді сол қалпында оқи алмаймыз, оны ауызша кодқа салып, айтылым бойынша дыбыстаймыз. Айталық,

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы,
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.
Бөтенсөзбенбылғансөзарасы,
Ол – ақынныңбілімсізбишарасы.

(Абай)

Ұлең // сөздүпатшасы // сөссарасы //
Қыйыннанқыйыстырар /^{ер} данасы //
Тілгежеңіл // жүрөкке // жылытйіп //
Теп-тегіс / жұмүргелсін / айналасы ///
Бөтөнсөзбөн / былғансөзарасы //
Ұлақынның / білімсізбыйшарасы.

Берілген мәтінді сол күйінде оқи алмаймыз, оны қазақ тілінің айтылым нормасына салып оқимыз. Сонда барып тыңдарман үшін өлеңнің мазмұны түсінікті болады. Ол үшін орфоэпияның төмендегідей ережелерін есте сақтаған дұрыс.

– Түбірдегі **о** дыбысы кейінгі буындағы **ы** дыбысын дауысты **ұ** дыбысына айналдырады: *орын – орұн*, Қазіргі уақытта дауысты қысаң дыбыстардың еріндікке жақын айтылуы екінші буыннан аспай бара жатыр деген пікірлер бар. Оны мәтін ішінде көретін болсақ.

– Ал керісінше түбірдегі дауысты жіңішке **ү** дыбысы кейінгі буында келетін **і** дыбысын дауысты **ү** дыбысына айналдырады: *үтір – үтүр, оңтүстік – оңтүстүк, оңшыл – оңшұл, оңды – оңдұ, оныншы – онұншұ, онкүндік – оңгүндүк, омырту – омұртұ, ондық – ондұқ*.

– Түбірдегі **ұ**, **ү** дыбысы кейінгі буындағы **ы**, **і** дыбысын еріндік **ұ**, **ү** дыбысына айналдырады. Мысалы, *ұмыт – ұмұт, шұқыр – шұқұр*, және т.б.

– Сөз ішінде, сөз тіркестерінің аралығында қатаң **к**, **қ** дыбысы дауысты **і**, **ы**, **а**, **у**, үнді **й**, **н**, **л**, **р** ұяң з дыбыстарынан кейін ұяңдап айтылады. Мысалы, *үлгі керек – үлгу герек, арты қар – артұ зар, ала көйлек – ала гөйлек, айту керек – айтұ герек, қарай көр – қарай гөр* және т.б.

– Қосымша **к**, **қ**, **ғ** дыбыстарынан басталса, сөздің соңғы **н** дыбысы **ң** дыбысына айналып айтылады. Мысалы: *сән қой – сәң қой, әнге – әңге, нанға – наңға*.

– Сөздің соңғы дыбысы **н** болып, кейінгі қосымша не сөз **б** дыбысынан басталса, **н** дыбысы **м** дыбысына айналады. Мысалы, *көнбе – көмбе, панбарқыт – памбарқыт, күнбағыс – күмбағыс, күнбалық – күмбалық, күнбатыс – күмбатыс, күнбе-күн – күмбө-гүн*.

– Сөз басында дауысты **е, о, ө** дыбыстары келетін болса, олардың алдынан селбеспе **и, у, ү** дыбыстары естіледі. Мысалы, *“елік, “егер, “еңбек, “отан, “орда, “орта, “өмір, “өнер, “өрнек.*

– Қатар келген екі дыбыстың біріншісі **к, қ, п, с, т, ш** дыбыстары, екіншісі **б, ғ, ғ, д, ж** дыбыстары болса, бірінші қатаң дыбыстардың әуенінен кейінгі дыбыстар айтылуда қатандап, **п, к, қ, т, ш** дыбыстарына айналады. *Көк бояу – көк пояу, қырық буын – қырық пуын, ширек жасыр – ширек қасыр, күш-жігер – күш-шігер, дос-дұшпан – дос-тұшпан.*

– Түбір мен қосымшаның аралығында **ш, с** қатар келген жағдайда да бірінші дыбыстың әсерінен кейінгі **с** дыбысы айтуда **ш-ға** айналады, бірақ жазуда түбір тұлғасы сақталады: *ашса – ашша, қашса – қашша.*

– Қатар жұмсалатын екі дыбыстың біріншісі **с**, екіншісі **ж** болып келсе, екеуінің бір-біріне тигізетін әсерінен **с – ш-ға, ж – ш-ға** айналады. Мысалы, *жолдас-жора – жолдаш-шора, қос жорға – қош шорға, тас жүрек – таш шүрек.*

М.Дүйсебаеваның пікірінше, тіліміздегі сөздердің айтылуы мен жазылуы бірдей болуы да, болмауы да мүмкін. Мысалы, *түрлі үйірмелер сенбі күндері жұмыс істейді немесе он бес тудың торқасының түгі бір, он бес тудың көтеретін жүгі бір* (С.Сейітов) деген сөздер айтылуы бойынша: *түрлү үйүрмелер сембі гүндөрі жұмұс істейді. Ом бес тұудың торқасының түгү бір, ом бес тұудың көтөретін жүгү бір.* Осы сияқты мысалдарды келтіре отырып, олардың жазылуы мен айтылуы бірдей еместігін айтады. Оның себебін сөйлемдегі сөздер айтуда бір-бірімен үйлесіп, жымдасып және үндесіп айтылуымен түсіндіреді.

Ал интонациялық жағынан келетін болсақ, зерттеушілердің пікірінше, әрбір стильдегі мәтіндердің өзіндік айтылу сарыны болады. Сол арқылы коммуниканттар бір-біріне қатынасын (ресми-бейресми), ақпараттың сипатын (эмоциялық, үгіттеуіш, бағалауыш, тұрмыстық және т.б.) ажырата алады.

Сонымен, тілдік бірліктері белгілі бір стильге негізделіп құрылған мәтіннің дыбысталғандағы интонациялық ұйымдасуында да өзіндік ерекшелік болады екен. Мысалы, сөйлеу стилінде сөз соңына дейін қарқынның тұрақты, ал дауыс қаттылығы мен әуеннің бірқалыпты сақталуы сирек кездеседі, сөйлеу барысында сөз ағымының бір бөліктері жылдам, бір бөліктері баяу, әуен мен дауыс қаттылығы құбылып айтылып, олардың бір қалпынан екінші қалыпқа бірден ауысып отыруы сөйлеушінің еркін қарым-қатынас жағдаятында дайындықсыз, стихиялы түрде сөйлеп жатқанын аңғартады. Ал публицистикалық стильде дайындалған мәтіндердің интонациясы жанрлық ерекшелігіне қарай белгілі бір заңдылықтармен ұйымдасатыннан аңғару қиын емес. Мәселен, радио,-теледидар арқылы берілетін «Ақпараттардың» мәтіні арнайы дайындықпен келген директордың айтылымында баяу қарқынмен, әуеннің бір регистрінде бірқалыпты дауыс сарынымен беріледі. Осы сияқты ортақ белгілеріне қарап тыңдаушы мәтіннің стильдік сипатын ажырата алады [5]. Осы жағынан алғанда стильдің түріне қарай мәтіннің оқылуы да түрленіп отырады. Айталық, публицистикалық стильде мәтін арнайы дайындықпен оқылатындықтан, баяу қарқынмен және бірқалыпты дауыс сарынымен беріледі екен. Олай болса, біз мақаламызда публицистикалық стильдегі мәтінді талдамақпыз. Мәтін «Неден бастау керек?» деп аталады. Мәтіндегі алғашқы екі сөйлемге келетін болсақ, *«Қазақ тілі» – қалың жұртшылық қолдауымен құрылған халықтық ұйым. Оның басты міндеті – мемлекеттік мәртебе алған тіліміздің қоғамдық өміріміздің барлық саласына еркіндеп енуін қадағалап, қолғабыс ету. Қазақ халқы үшін «Қазақ тілі» қоғамының*

құрылуы тарихи мәні зор оқиға болып табылатыны сөзсіз. Әу баста жарияланған Жарғымыздың жобасы бойынша қоғам «Ана тілі» деген атпен құрылмақшы-тын. Ондағы мақсатымыз республикамызда тұратын басқа да ұлт өкілдерінің тілдерін қанатымыздың астына алып, бауырмалдық парызымызды өтеу еді». Берілген мәтінді ауызша кодқа салатын болсақ. «Қазақ тілі» – қалың жұртшылық қолдауымен құрулған қалықтық ұйым. ^уОның басты міндеті – мемлкеттік мәртебе алған тіліміздің қоғамдық ^уөміріміздің барлық саласына ^уеркіндеп ^уенуін қадағалап, қолғапыс етуу. Қазақ қалқы үшін «Қазақ тілі» қоғамының құрулуы тарыйхый мәні зор ^уоқиға болып таб^улатыны сөссіз». Әу баста жарыйаланған Жарғымыздың жобасы бойынша қоғам «Ана тілі» деген атпен құрулмақшы-тын.^уОндағы мақсатымыс республикамызда тұратын басқа да ұлт ^уөкүлдерінің тілдерін қанатымыздың астына алып, бауырмалдық пар^узымызды ^уөтеу ^уеді».

Мәтіннен көріп отырғанымыздай, сөз басында дауысты **е, о, ө** дыбыстары келсе, оның алдында селбеспе дауысты ^{и, у, ү} дыбыстары естіледі. Осымен байланысты эксперимент жүргізген ғалым Ә.Жүнісбек өзінің зерттеу жұмысында былай келтіреді: Кейбір ғалымдар: «дауыстылар фонетикалық жағдайына қарай әртүрлі комонофтонг бинаторлық варианттарда келе береді, **е, о, ө** дауыстылары сөздің бас позициясында үнемі ашық дифтонг (йе, уо, уе) саласында айтылады: *есік* (^иесік), *етік* (^иетік), *елес* (^иелес), *орамал* (^иорамал), *олжа* (^иолжа), *өмір* (^иөмір), *өкпе* (^иөкпе) т. б. Сөздің өзге шенінде бұл дауыстардың ешқайсысы дифтонг түрінде кездесе алмайды. Анлауттағы ^ие, ^ио, ^иө ашық дифтонгтары мен сөздің өзге шенінде келетін **е, о, ө** монофтонг-жалаңдарының арасында фонематикалық ерекшелік жоқ. Сондықтан ^ие, ^ио, ^иө дифтонгтерін **е, о, ө** фонемаларының сөз басында айтылатын комбинаторлық не позициялық варианттары деп қараймыз», – десе, екінші бір ғалымдар: «бұл дауыстылар барлық буындарда да монофонемалық дифтонг қалпын сақтайды, Мысалы, *елес* (йеліес), *емен* (йеміен), *ереуіл* (йеріеуіл), *орхон* (уорхуон), *оппонент* (уоппуонийент) т.б.– дейді.

Сол сияқты мәтінде жоғарыда көрсетілгендей, езулік дауыстылардың еріндікке айналғанын және қатаң дауыссыздардың ұянданғанын көруге болады. Сонымен қатар қазақ тілінде и әрпі ий, ый дыбыстарының, у әрпі **уу, үу** дыбыстарының таңбасы ретінде қолданылатыны белгілі, ал ауызша тілде **и** дыбысы **ий, ый** және **у** дыбысы **уу, үу** болып айтылады. Осымен байланысты мәтінде *жарияланған – жарыйаланған, тарихи – тарыйхый қолғабыс – қолғапыс етуу* деген сөздердеи және у әріптері **ый** және **үу** болып айтылған.

Қорыта келгенде, ауызша тіл мен жазба тілдің өзара айырмашылығы мен ерекшелігі бар. Оны жазылған мәтіндердің сол қалпы оқылмай әртүрлі дыбыстық өзгерістермен оқылатынынан байқауға болады. Яғни жазба тіл ауызша тілдің кодына салынады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Уалиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил.ғыл.канд...Алматы,1993. – 162 б.
- [2] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана, 2000. – 532 б.
- [3] АралбаевЖ. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы,1988. – 144 б.
- [4] БазарбаеваЗ. Қазақ фонологиясының негіздері. –Алматы, 2012. – 320 б.
- [5] Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. – Алматы, 2004. – 200 б.